

Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil*

ANU MÄND

Niguliste kirik oli keskaegse Tallinna üks kahest kogudusekirikust, seega linna tähtsamaid pühakodasid. Selle peaaltari retaabli keerukas pildiprogramm peegeldab tellijate eelistusi pühakukultuse valdkonnas. Artiklis keskendutakse retaabli skulptuuridele ja nende alusjoonistele, identifitseeritakse seni tundmatuks jäänud pühakud ning arutletakse, millised sotsiaalsed grupid võisid mõjutada ühe või teise pühaku valimist sellele kunstiteosele.

Üheks keskaja kunsti vaieldamatuks šedöövraks Eestis on Lübeckis Hermen Rode töökojas aastail 1478–1481 valminud Niguliste kiriku peaaltari retaabel. Ehkki tegemist on ühe suurema ja suurejoonelisema kappaltariga Läänemeremaades, mis tõstab teose üle-euroopalise tähtsusega kultuurimälestiste hulka, on kunstiteadlased sellele hämmastavalt vähe tähelepanu osutanud. Kui Anja Rasche 1994. aastal Berliinis kaitstud, ent käsikirjaliseks jäänud magistritöö¹ välja arvata, puudub retaablist põhjalikum ülevaade, rääkimata selle igakülgsest, kaasaegsetele uurimismeetoditele tuginevast analüüsist². See ei ole ka käesoleva artikli eesmärk, eriti arvestades asjaolu, et retaablil on kavas käsitleda kahes, loodetavasti lähema viie aasta jooksul valmivas doktoritöös (kumbki neist pole küll pühendatud ainuüksi Niguliste retaablile).³ Siinkirjutaja taotluseks on tuua selgust mõningatesse kappaltari skulptuure puudutavatesse ikonograafiaalastesse küsimustes, peatudes pikemalt kahel meespühakul, kelle

* Artikkel valmis ETF-i grandi nr 6900 toetusel.

1 A. Rasche, Das Hochaltarretabel des Hermen Rode von 1481 in der Nikolaikirche in Reval/Tallinn. Magisterarbeit, Technische Universität Berlin, 1994. Osaliselt on magistritöö tulemusi kajastatud artiklites: A. Rasche, Lübeck und Reval: zwei Altarretabel Hermen Rodes im Vergleich. – Die Stadt im europäischen Nordosten. Kulturbeziehungen von der Ausbreitung des Lübischen Rechts bis zur Aufklärung. Hrsg. v. R. Schweitzer, W. Bastman-Bühner. Helsinki: Aue-Stiftung, 2001, lk 499–525; A. Rasche, Werke des Lübecker Malers Hermen Rode im Ostseeraum. – Beiträge zur Kunstgeschichte Ostmitteleuropas. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 13. Hrsg. v. H. Nogosseck, D. Popp. Marburg: Herder-Institut, 2001, lk 126–136; A. Rasche, Das Hochaltarretabel der Nikolaikirche in Reval/Tallinn von 1481. – Gotik im Baltikum. Acht Beiträge zum 6. Baltischen Seminar 1994. Hrsg. v. U. Albrecht. Lüneburg: Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2004, lk 67–106.

2 Enim tähelepanu on pälvinud retaabli maalingud, mille analüüs on aga siiski keskendunud vaid üksikküsimustele. Vt E. Lamp, Hermen Rode Niguliste altar hiliskeskaja kostüümi pildiseeriana. – Kunstist Eestis läbi aegade. Uurimusi ja artikleid. Koost I. Solomökova. Tallinn: Kunst, 1990, lk 139–152; A. Mänd, Püha Viktor – Tallinna kaitsepühak? – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2003, kd 12 (3/4), lk 9–29.

3 Rode loomingust kirjutab doktoritööd Anja Rasche, Põhja-Saksa altaritest Eestis Merike Kurisoo (Tallinna Ülikooli doktorant).

identifitseerimine on uurijaile enim peamurdmist valmistanud. Selline teema võib esmapilgul tekitada lugejais üllatust: kas siis 21. sajandil oleme ikka veel sellisel tasemel, et on vaja tegeleda elementaarse küsimusega, keda on kunstiteosel kujutatud? Paraku on see vähemalt Niguliste retaabli puhul tõesti nii, sest hoolimata ligi 170 aasta pikkusest historiograafiast ei ole tänaseni identifitseeritud kõiki suuri (keskmiselt 70 cm kõrgeid) pühakufiguure, mida võib näha retaabli kõige pidulikuma ehk avatud sisetiibadega asendi korral (ill 1). Rääkimata nende põhifiguuride vahelistel piilaritel asuvatest väikestest kujudest (u 25 cm) või predella kaheksast poolfiguurist (u 45 cm). Siiski ei piirduta järgnevalt vaid küsimusega „kes on kes?“, vaid arutletakse ka selle üle, miks on ühte või teist pühakut retaabliil kujutatud ja kes võis seda valikut mõjutada. Selline probleemiasetus tingib arusaadavalt distsipliinideülese lähenemisviisi, sest lisaks ikonograafiale on vaja tugineda ka kohaliku pühakukultuse ja sotsiaaljaloo andmetele.

Vaatluse all olevad suured ehk põhifiguurid paiknevad kahes reas (ill 1). Ülemise rea keskel on kujutatud kroonitud Neitsi Maarja õnnistamist Kristuse poolt,⁴ mis on Maarja kroonimise stseeni üks variantidest: teineteise kõrval istuvad Jumalaema, käed palveks kokku pandud, ja Kristus, parem käsi tegemas õnnistavat žesti, vasak toetumas maakerale. Mõlemad kannavad peas kroone ja nende kohal on kujutatud miniatuurset lautoga inglimest. Alumise rea keskel võib näha Püha Annat koos Neitsi Maarja ja Jeesuslapsena ehk siis gruppi, mis on tuntud kui Anna ise kolmas. Nii ülemise kui ka alumise grupi kõrval on mõlemal pool kolm meespühakut. Kummalgi tiival seisab kaheksa pühakut, neist neli ülemist mehed ja neli alumist naised. Kokku on suuri figuure seega 32 (neile lisandub väike Jeesuslaps Neitsi Maarja süles), neist seisvaid pühakufiguure 28. Põhjuseks, mis on paljude pühakute määramise teinud kaheldavaks või mõnel juhul koguni võimatuks, on asjaolu, et mõnel neist on aja jooksul atribuudid kaduma läinud ning puuduvad koguni käed, mille asend võiks aidata oletada, mida neis on hoitud. 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguskümnendite fotodel on küll näha paari atribuuti, mida tänaseks enam säilinud ei ole. Huvitaval kombel läks vähemalt üks atribuut kas Teise maailmasõja ajal toimunud retaabli evakueerimise või, mis tõenäolisem, 1970/80. aastate restaureerimise käigus „rändama“ ehk asetati hoopis teise pühaku kõrvale (selle näite juurde naaseme allpool). On selge, et atribuudi puudumisel on kujutatud pühaku isikut väga keeruline kindlaks teha, ehkki mõnikord on hiliskeskajast pärinevate teoste puhul võimalik tugineda teatud kujutamiskaanonitele, mis näiteks apostlite juures avalduvad iseloomulikes riietusdetailides, füsiognoomias ning juuste ja habeme iseärasustes (nende olemasolu või puudumine, pikkus, värv, soeng). Et paremini aru saada Niguliste skulptuuride identifitseerimise keerukusest, andkem ülevaade senistest katsetest.

1841. aastal Niguliste retaablit kirjeldanud Carl Rußwurm keskendus peamiselt maalidele (eelkõige Püha Nikolause ja Püha Viktori legendidele, mida aitavad mõista stseenidele lisatud alamsaksakeelsed pildiallkirjad), piirdudes skulptuuride osas märkusega, et „lisaks Maarjale ja Kristusele on võimalik ära tunda Ristija Johannest, Andreast, [apostel ja evangelist] Johannest, Püha Jüri, Viktorit ja Laurentiust, Püha

4 Vt G. Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*. Bd. 4/2, Maria. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1980, lk 149–150.

Annat ja Elisabethi”⁵ Etteruttavalt võib öelda, et kõiki nimetatud pühakuid on skulptuuride seas tõepoolest kujutatud. Et aga Rußwurm ei täpsusta, kes neist kus asub, ei ole võimalik kindlaks teha, kas ta kõigil puhkudel nime ja näo omavahel õigesti sidus või mitte. Tõenäoliselt ei valmistanud talle (nagu ka järgnevatele uurijatele) minigeid raskusi Ristija Johannese, evangelist Johannese, apostel Andrease, Püha Jüri ja Tüüringi Püha Elisabethi äratundmine, sest tegemist on väga tuntud pühakutega ja kõigil neil olid atribuudid alles (Elisabethil küll vaid üks atribuutidest – talle omane kalaga taldrik). Täna on kaduma läinud Andrease kaldrist, mida võib näha enne Teist maailmasõda tehtud fotodel.

Retaabli esimese teadusliku kirjelduse leiame Wilhelm Neumanni 1892. aastal avaldatud teosest, kus kujud on identifitseeritud järgnevalt.⁶ Ülemises reas vasakult paremale (siin ja edaspidi on kirjeldused esitatud vaataja perspektiivist): Püha Nikolaus, apostlid Jaakobus Noorem, Paulus, Toomas, Andreas, Johannes, Peetrus, keskel Neitsi Maarja kroonimise stseen, sellest paremal apostlid Mattias, Jaakobus Vanem, Filippus, Bartolomeus, Siimon, Juudas Tadeus ja Püha Viktor. Alumine rida: kaks naispühakut, kel atribuudid puuduvad, Püha Barbara, Püha Ursula, Püha Mauritius, Püha Eleutherius, Ristija Johannes, keskel Neitsi Maarja Jeesuslapse ja Püha Annaga, neist paremal Püha Cyriacus, Püha Dominicus, Püha Jüri (Georg), tundmatu naispühak, Püha Birgitta, Püha Clara ja Püha Elisabeth. Seega seisavad ülemise rea kesksest stseennist mõlemal pool kaksteist apostlit. Rea äärmised figuurid kujutavad aga Nikolaust ja Viktorit – pühakuid, kelle legende võib näha retaabli teises asendis ja keda kohtab ka retaabli välistiival.

Tuleb siiski nentida, et apostlitest õnnestus Neumannil õigesti identifitseerida vaid pooled: lisaks Andreasele ja Johannesele, kelle atribuutide olemasolu mainisime juba eespool, tundis ta ära oda hoidva Tooma, topeltristiga Filippuse, palveränduri kübarat, rõivaid ja saua kandva Jaakobus Vanema⁷ ning keskrupist vasakul seisva Peetruse, kelle atribuut – võti – oli küll kaduma läinud, ent kelle tuvastamiseks piisas tõenäoliselt parema käe asendist ning Peetrusele iseloomulikust laubalokist ja habemest. Ülejäänud kuuest apostlist oli Neumanni ajal (ja on ka praegu) atribuut alles vaid Püha Viktori vahetel naabril, kes kannab käes kirvest. Tema isiku juurde naaseme edaspidi. Alumise rea skulptuuridest tundis Neumann (lisaks juba Rußwurmi identifitseeritud Ristija Johannesele, Jürile ja Elisabethile) õigesti ära vaid torni hoidva Püha Barbara, kes on vasaku tiiva neljast pühast neitsist ainus, kelle atribuut on säilinud.

Järgnevalt käsitles figure Sten Karling, kes oma 1946. aastal ilmunud monograafias Eesti keskaegsest puuskulptuurist pühendas Niguliste retaablile terve pika peatüki. Hämmastaval kombel ei teinud Karling ülemise rea apostlite osas ühtki parandust, jättes loetelu samaks mis Neumannilgi.⁸ See-eest õnnestus tal Neumanni täiendada või korrigeerida mitme alumise rea figuuri osas. Püha Anna grupist paremale jääva kolme meespühaku hulgast keskmises (keda Neumann oli pidanud Dominicuseks) tundis ta ära Püha Laurentiuse (tõenäoliselt diakonirõivaste järgi), ehkki viimase atribuut –

5 C. Rußwurm, Das Altarblatt der St. Nicolaikirche zu Reval. – Das Inland 1841, nr 35 (26. Aug), lk 554.

6 W. Neumann, Werke mittelalterlicher Holzplastik und Malerei in Livland und Estland. Lübeck: Nöhring, 1892, lk 7.

7 Täna on kaduma läinud Jaakobus Vanema vasak käsi ja sau ning Filippuse risti alumine põikharu. Tooma oda aga jõudis arusaamatutel põhjustel alumise rea rüütelpühaku kätte.

8 S. Karling, Medeltida träskulptur i Estland. Stockholm: KVHAA, 1946, lk 123–126.

praerest – pole säilinud.⁹ Parema tiiva neljast naispühakust identifitseeris Karling õigesti kolm viimast: vasakult paremale lugedes Püha Gertrud kirikumudeliga, Püha Birgitta avatud raamatuga ja meile juba tuntud Tüüringi Elisabeth. Kõige vasakpoolsemat, atribuudita naist pidas ta Pühaks Hedvigiks.¹⁰ Karlingi andmeid kordab 1976. aastal oma gooti puusculptuuri käsitlevas raamatus Villem Raam, toetudes vaid vasa-ku tiiva naisfiguuride osas, keda Karling iseloomustab kokkuvõtvalt kui „nelja püha neitsit”, Neumanni loetelule (s.t kaks tundmatut, Püha Barbara ja Püha Ursula).¹¹ Ja veel üks pisierinevus: ülemise rea keskgrupist paremal seisev apostel, keda kaks eelnimetatud uurijat olid pidanud Mattiaseks, on Raamil kirjas kui Matteus. Võimalik, et see muudatus on tulnud Karlingi raamatu 117. pildi allkirjast, kus rootsi keeles seisab Mattias, inglise keeles aga Matteus.¹²

Uusi võimalusi pühakufiguuride identifitseerimiseks pakkus 1970. aastate teisel poolel alanud retaabli restaureerimine, mida viidi läbi Moskvas Üleliidulises Restaureerimisinstituudis. Restaureerimise tulemusi on osaliselt avaldanud Nikolai Bregman. Selgus, et mõlemal pool keskgruppe seisva 28 sculptuuri taha on altarikapi seinale joonistatud vastava pühaku atribuut. Sculptuurist varjatud seinapind on kokkuhoiu mõttes jäetud kuldamata ning atribuut on sinna liimkriidist krundikihile kantud musta vesivärvitaolise ainega.¹³ Et joonised on küllaltki visandlikud, ei pööranud Bregman neile erilist tähelepanu ega arutlenud ka nende funktsiooni üle. Siinkirjutaja meelest oli nende peamine otstarve kergendada kappaltari kokkupanekut Tallinnas. Laevasõiduks Lübeckist Tallinna olid kujud ilmselt tõstetud korpusest välja ja pakitud eraldi ning need asetati alles Niguliste kirikus oma õigele kohale.

Bregman publitseeris oma artiklis viis alusjoonist: Ristija Johannese atribuudi – raamatul asuv lambatall, ja vasaku tiiva nelja püha neitsi atribuudid – tangid (mille vahel on hammas), korv, torn ning mõõk ja poolik ratas (vt ill 9). Joonised võimaldasid tal järeldada, et korvi kandnud neitsi on Püha Dorothea, mõõga ja rattaga aga Püha Katariina Aleksandriast.¹⁴ Tangidega naispühakut ta ära ei tundnud.

Mõistagi olid Bregmani kui restauraatori jaoks ikonograafiat puudutavad küsimused teisejärgulised. Karling ja Raam aga taotlesid oma raamatutes üldülevaate andmist Eesti keskaegsest puusculptuurist ega süvenenud iga üksiku kuju kindlaksmääramise. Seega võib väita, et tegelikult hakati Niguliste retaabli ikonograafiaga süvenenult tegelema alles 1990. aastatel ja selleks oli juba sissejuhatuses mainitud Anja Rasche. Et retaabli restaureerimisalast dokumentatsiooni Eestis nappis ning Moskva uurijad tema vastavasisulitele palvetele ei vastanud, jäi tal üle tugineda Bregmani artiklitele ning omaenda tähelepanekutele.

9 Põhitekstis on Laurentiuse nime järel küll küsimärk (samas, lk 120), pildiallkirjas aga mitte (lk 130).

10 S. Karling, Medeltida träskulptur i Estland, lk 128.

11 V. Raam, Gooti puusculptuur Eestis. Tallinn: Kunst, 1976, lk 40–41.

12 S. Karling, Medeltida träskulptur i Estland, lk 126, ill 117.

13 Н. Г. Брегман, Подслойный рисунок в алтаре Хермена Роде. – Художественное наследие 1983, nr 8 (38), lk 94–95.

14 Н. Г. Брегман, Подслойный рисунок в алтаре Хермена Роде, lk 94 ja ill 3.

Esmalt identifitseeris Rasche kõige vasakpoolsema ehk tange hoidnud neitsi, kelleks on Püha Apollonia (ill 8).¹⁵ Legendi kohaselt eelnes pühaku hukkamisele tema hammaste väljakiskumine tangide abil – siit ka tema atribuut.¹⁶

Vahemärkusena võib lisada, et Apollonia valik retaablil kujutatud neitside rit-ta on mõnel määral üllatav. Tegemist oli küll hansaruumis tuntud pühakuga, kellele Tallinnas pöörasid näiteks suuremat tähelepanu kingsepad – neile kuulus patronaadi-õigus Niguliste kirikus asunud Apollonia altari üle.¹⁷ Kui aga keskaja kunstis on kujutatud nelja neitsit, koosneb grupeering reeglina Barbarast, Aleksandria Katariinast, Antiookia Margareetast ja Dorotheast, keda loeti neljaks peamiseks neitsiks (ld *quattuor virgines capitales*).¹⁸ Otsustades talle pühendatud altarite arvu järgi, oli Püha Margareeta Tallinnas tunduvalt populaarsem kui Apollonia: kui viimase altar leidus vaid Nigulistes, siis Margareeta altar oli olemas nii Niguliste, Oleviste kui ka Püha Vaimu kirikus.¹⁹ Lisaks võib Margareeta juures esile tuua tema kuulumist neljateistkümne püha päästja hulka, kelle austamise kõrgpunkt langes 15. sajandisse ja 16. sajandi alguskümnendesse.²⁰ Miks valiti Niguliste pealtari retaablile neljandaks neitsiks just Apollonia, jääb esialgu selgusetuks; võimalik, et tegemist oli mõjuka kingseppade tsunfti sooviga.

Teiseks tegi Anja Rasche mitu olulist tähelepanekut apostlite osas. Ta oletas õigesti, et keskgrupist mõlemal pool ehk kõige auväärsemal kohal peavad seisma Peetrus ja Paulus, ehkki nende alusjooniseid polnud ta näinud²¹ (mäletatavasti olid eelmised uurijad pidanud Paulust Mattiaseks või Matteuseks). Mattiasena identifitseeris ta paremalt teise figuuri, kes kannab kirvest (ill 6), Matteusena aga vasakult teise, Nikolause kõrval seisva preestrirüüsi (alba, dalmaatika ja kaasulaga) apostli, kelle rinnast tungib esile mõõgatera (ill 4).²² Ehkki Lääne-Euroopa keskaja kunstis on Matteust apostlite grupis enamasti kujutatud hellebardi või kirvega, esineb tema atribuudina harvem ka mõök.²³ Nimelt leidub 13. sajandil Jacobus de Voragine (Varazze Jacopo) kirja pandud pühakulegendide kogumis „Legenda aurea” kirjeldus, kuidas Matteus tapeti missa ajal, torgates ta selja tagant mõõgaga läbi.²⁴ Matteuse kujutamine vaimulikurüüsi oli eriti levinud Põhja-Euroopa hiliskeskaja kunstis; tema märtrisurma mõõga läbi, mis legendi kohaselt leidis aset altari ees, kujutatakse näiteks Rootsisis Bälinge kiriku retaablil.²⁵ Matteuse kõrval seisva, tumedate juuste ja lühikese habemega apostli kohta oletas Rasche, et tegemist võiks olla Püha Bartolomeusega.²⁶ Kokkuvõtvalt tunnistab

15 A. Rasche, Das Hochaltarretabel der Nikolaikirche..., lk 88; A. Rasche, Lübeck und Reval, lk 516.

16 Lexikon der christlichen Ikonographie (edaspidi LCI). Hrsg. v. E. Kirschbaum. Rom: Herder, 1968–1976, Neudruck 1990, Bd. 5, lk 232.

17 T. Kala, Tallinna raad ja katoliku kirik reformatsiooni algaastail. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost A. Andresen. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio, 2001, lk 158, 168.

18 LCI, Bd. 8, lk 573.

19 T. Kala, Tallinna raad ja katoliku kirik..., lk 156 (Oleviste), 159 (Niguliste); Kämmererbuch der Stadt Reval 1432–1463. Bearb. v. R. Vogelsang. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, 22/1.) Köln: Böhlau, 1976, nr 2 (Püha Vaimu); A. Mänd, Kirikute hõbevara. Altaririistad keskaegsel Liivimaal. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2008, lk 44 (Püha Vaimu).

20 LCI, Bd. 8, lk 546–550.

21 A. Rasche, Das Hochaltarretabel der Nikolaikirche..., lk 90.

22 A. Rasche, Das Hochaltarretabel der Nikolaikirche..., lk 90–91.

23 LCI, Bd. 7, lk 590.

24 Jacobus de Voragine, The Golden Legend: Readings on the Saints. Transl. W. G. Ryan. Princeton University Press, 1995, Vol. 2, lk 185.

25 I. Pegelow, Helgonlegender i ord och bild. Stockholm: Carlssons, 2006, lk 193.

26 A. Rasche, Das Hochaltarretabel der Nikolaikirche..., lk 90.

Rasche, et ebaselgeks jääb vaid kolme apostli isik: vasaku tiiva viimane ning parema tiiva kaks esimest.²⁷ (Arvatavasti oleks Rasche vasaku tiiva viimases figuuris hõlpsalt ära tundnud Püha Tooma, ent selleks ajaks, kui tema retaablilt nägi, oli Tooma oda jõudnud alumises reas seisva rüütelpühaku kätte.) Alumise rea kuue meespühaku osas kordab Rasche Karlingi andmeid ning parema tiiva naispühakute osas tõdeb, et lõpliku lahenduse annaksid vaid alusjoonised.

Ehkki üksikuid figuure tõsteti retaablilt välja Rootsi kunstiteadlase Jan von Bonsdorffi 1999. aasta uurimisreisi ajal Eestisse, võeti alusjooniste süstemaatiline uurimine ja fotografeerimine siinkirjutaja initsiatiivil Niguliste muuseumis ette aastail 2006–2007 (juures viibisid veel direktor Tarmo Saaret, teadur Merike Kurisoo ja restauraator Hedi Kard, pildistas Stanislav Stepaško).²⁸ Ainuke figuur, mida selle kohal asuva baldahhiini vajumise tõttu ei õnnestunud korpusest välja tõsta, oli alumise rea Püha Jüri, ent selle lohega võitlevana kujutatud pühaku isikus ei ole ka kunagi mingit kahtlust olnud.²⁹ Alusjoonised kinnitasid Sten Karlingi oletuste õigsust näiteks Laurentiuse ja Birgitta osas, kelle selja tagant paljastusid vastavalt praerest ning avatud raamat tindipoti ja kirjutussulega (vt ill 13, 11). Püha Elisabethi puhul selgus, et praeguseks säilinud ühe kala asemel on neid taldrikul olnud rohkem³⁰ ja et vasakus käes on pühakul olnud talle iseloomulik kann (ill 10).³¹

Apostlite taga paiknevad joonised kinnitasid Rasche oletusi Püha Pauluse ja Püha Bartolomeuse osas, kes on kandnud käes vastavalt mõõka ja suurt lihunikunuga (ill 3, 5). Bartolomeuse kõrval seisab, nagu täheldas juba Neumann, Püha Toomas. Parema tiiva kahele esimesele apostlile, kel atribuudid puuduvad ja kelle identifitseerimisega oli seni kõige enam raskusi, on selja taha joonistatud vastavalt saag ja nui (ill 7). Vasakpoolseim apostel on seega selgelt Siimon, nuiaga apostel aga kas Juudas Tadeus või Jaakobus Noorem (ill 6). Teatavasti kujutati hiliskeskajal mõlemaid nuiaga, ehkki mõlemal esines ka teisi atribuute (nt Jaakobus Nooremal vanutamiskepp).³² Kui vaadata 15. sajandi teise poole ja 16. sajandi esimese poole Põhja-Saksa ja Rootsi altariretaableid või lubjamaalinguid, leiab arvukalt nii nuiaga Juudas Tadeust kui ka Jaakobus Nooremat (mõnel juhul pole isegi kindel, kas uurijad on apostlid ikka õigesti määranud).³³ Teatava reservatsiooniga võib siiski väita, et Juudas Tadeusi puhul oli nui nimetatud aladel enim levinud atribuut, samas kui Jaakobus Nooremat kujutati sageli ka vanutamiskepiga.³⁴ Samuti võiks Niguliste retaablil Juudas Tadeusi kasuks rääkida asjaolu, et teda ja Siimoni kujutati sageli kõrvuti, sest nad olid legendide

27 A. Rasche, Das Hochaltarretabel der Nikolaikirche...; A. Rasche, Das Hochaltarretabel des Hermen Rode..., lk 19.

28 2006. a üllitati retaablil makett-voldik (Tallinna Niguliste kiriku pealtari retaabel. Niguliste muuseum, s.a.), mille koostasid M. Kurisoo ja A. Mänd. Paraku oli uurimistööl sel ajal veel pooleli, mistõttu kaks pühakut jäid identifitseerimata ning ühe apostli nimega eksiti. Puuduseks on ka see, et kuna maketi konstrueerimisel kasutati korpusest ja predellast eri aegadel tehtud pilte, esineb väikesi vahefiguure ka predellas, kuhu nad ei kuulu, ning osa vahefiguure kordub eri tsoonides (kokku on voldikul näha 32 vahefiguuri, ehkki neid on alles vaid 29).

29 Umbes 1980. aastast pärineval fotol Niguliste muuseumis on näha, et pühaku taha on visandatud oda ja lohe.

30 Alusjoonisel on kaks kala, ent kinnitusaugud figuuri käes olevat taldrikul viitavad võimalusele, et neid võis olla ka kolm.

31 Vt tema kujutamise kohta pikemalt: K. Hiiesalu, Printsess ja pühak: Püha Elisabeth Tallinna altaritel. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2006, kd 15 (3), lk 70–95.

32 LCI, Bd. 7, lk 48–51, Bd. 8, lk 424–427.

33 Vt nt <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild> [10. IV 2009], nuiaga Juudas Tadeus (siin ja edaspidi eseme ID number): 950728A1, 910326A4, 930820A2, 940502A1; nuiaga Jaakobus Noorem: 940603A1, 941011A1, 920830A1.

34 <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild> (940520A1, 940607A1, 940603M1, 910711A1). See kajastub nt ka Ingallil Pegelowi paari aasta taguses pühakuteratamatus: I. Pegelow, Helgonlegender i ord och bild, lk 126–127, 136–137.

kohaselt seotud ja neil on ka ühine mälestuspäev (28. oktoober).³⁵ Kiriku või altari kaitsepühakuina esinesid nad keskajal samuti paaris: Eestist võib näidetena tuua Simuna kiriku, Siimoni ja Juuda altari Tallinna Püha Vaimu kirikus ja Tartu toomkirikus (kus oli ka samanimeline kabel).³⁶ Ja ehkki pühakuleksikonidest võib lugeda, et Pauluse liisandumise tõttu jäeti kaheteistkümmne apostli kujutamisel enamasti välja kas Mattias või Juudas Tadeus³⁷, siis Põhja-Saksa, Kesk-Euroopa ja Skandinaavia maade hiliskesk-aegsete kunstiteoste juures sellisele seaduspärale küll osutada ei saa, sest sageli esinevad apostlite seas mõlemad³⁸. Näiteks Hermen Rode kaaslinlase Bernt Notke loodud Århusi toomkiriku pealtari retaablil (1479) seisavad nii Mattias, nuiaga Juudas Tadeus kui ka vanutamiskepiga Jaakobus Noorem ning välja on jäetud hoopis Siimon. Et aga Läänemeremaades tavatseti Rode töökoja tegutsemisajal kujutada nuiaga nii Juudas Tadeust kui ka Jaakobus Nooremat, ei söanda küll sajaprotsendilise kindlusega väita, kumba neist on Niguliste retaablil silmas peetud. Ka tellijapoolse eelistuse kohta ei oska ses suhtes midagi lisada, sest mõlemad apostlid (nagu üldse kõik apostlid) olid Tallinnas loomulikult väga tuntud. Ning ehkki Niguliste kirikus polnud kummalegi altarit pühitsetud, leidis Püha Vaimu kirikus nii Siimoni ja Juuda altar kui ka Filippuse ja Jaakobus Noorema altar (kaks viimati nimetatud pühakut olid samuti liturgiliselt seotud ning nende ühine püha on 1. mail).³⁹

Parema tiiva vasakult esimese naispühaku taha on joonistatud salvitoos, mis osutab, et tegu on Maarja Magdaleenaga (ill 10, 11). Kui tema kõrval seisvad kolm naist on kõik kujutatud nunnade ja/või leskedena, s.t nende pea on kaetud rätiga, nii et ühtki juuksesalku pole näha ning kael on varjatud lõuaaluse rätiga, siis Maarja Magdaleenalt paistavad pearäti alt kuldsed kiharad ning tema kael on vabaks jäetud. See kõik osutab tema teistsugusele staatusele ülejäänud kolme naispühakuga võrreldes. Teatavasti oli keskajal suhtumine Maarja Magdaleenasse ambivalentne ning see avaldub ka erinevates kujutamistraditsioonides: hiliskeskajal kannab ta sageli kirevaid ja luksuslikke riideid, eksootilisi peakatteid (nt turbanit) või hoopis erootiliselt mõjuvaid pikki lahtisi juukseid, mis kõik vihjavad tema varasemale lõbunaiseametile. Samavõrra aga oli levinud Maarja Magdaleena kujutamine kahetseva ja vaga naisena, kelle pea on kaetud ja kes kannab lihtsaid rõivaid.⁴⁰ Viimast traditsiooni esindab ka Niguliste retaabli skulptuur, samal ajal kui näiteks Bernt Notke töökojas 1477. aastal valminud Lübecki toomkiriku triumfristil võib näha uhke kleidi, pikkade lahtiste juuste ja kalliskividega kaunistatud turbaniga „printsessi”. On vist ülearune lisada, et Maarja Magdaleena sobib hiliskesk-aegse Tallinna konteksti imehästi, olles siin tuntud ja armastatud pühak

35 LCI, Bd. 8, lk 368–369, 423–424, 426–427.

36 Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten (edaspidi LUB). Bd. 2. Hrsg. v. F. G. von Bunge. Reval, Riga, Moskau: Kymmell, 1855, nr 847; T. Kala, Ludeke Karwel, kogudusevaimulik. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd, Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn: Varrak, 2006, lk 169–170; Livländische Güterurkunden. Hrsg. v. H. von Bruiningk, N. Busch. Riga: Jonck & Poliewsky, 1908, 1923, Bd. 1, nr 45, Bd. 2, nr 402.

37 LCI, Bd. 7, lk 606, Bd. 8, lk 424.

38 Vt [http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild\(940502A1,940603A1,941011A1\);http://www.imareal.oewaw.ac.at/realonline\(Bild009875,01354\);http://asp.altertavler.dk\(RI.02.09.01,RI.08.10.01,RI.09.11.12\)\[io.IV2009\]](http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild(940502A1,940603A1,941011A1);http://www.imareal.oewaw.ac.at/realonline(Bild009875,01354);http://asp.altertavler.dk(RI.02.09.01,RI.08.10.01,RI.09.11.12)[io.IV2009]).

39 Mõlema altari kohta on linnaraamatutes arvukalt sissekandeid. Vt nt Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382–1518. Hrsg. v. A. Plaesterer. (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv 5.) Tallinn, 1930; Kämmererbuch der Stadt Reval 1432–1463; Kämmererbuch der Stadt Reval 1463–1507. Bearb. v. R. Vogelsang. (Quellen und Darstellungen zur Hansische Geschichte 27/1–2.) Köln: Böhlau, 1983. Vt ka T. Kala, Ludeke Karwel, kogudusevaimulik lk 169–170.

40 R. Mellinkoff, *Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*. Berkeley: University of California Press, 1993, Vol. 1, lk 55–56, 221–222; J. Hall, *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*. London: Murray, 1974, reprint 1993, lk 202; LCI, Bd. 7, lk 518–520.

(näiteks oli talle Oleviste kirikus pühendatud altar).⁴¹ Seevastu Sileesia kaitsepühakul Pühal Hedvigil, kelleks Karling ja Raam olid seda figuuri pidanud, polnud Tallinnaga midagi pistmist.

Sama teema kerkib üles veel kahe alumises reas kujutatud pühaku puhul, keda varasemad uurijad, Rasche kaasa arvatud, pidasid Cyriacuseks ja Eleutheriuseks.⁴² Mõlemad, eriti Eleutherius, olid aga nii Tallinnas kui ka keskaegsel Liivimaal tervikuna vähe tuntud. „Cyriacus” seisab alumisest keskgrupist paremal, s.t võrdsel positsioonil Ristija Johannesega, kes paikneb grupist vasakul. Juba ainuüksi pühaku asukoht viitab sellele, et tegemist peab olema kellegi väga tähtsaga. Heledate lakkis juustega pühak hoiab vasaku käega tukast kinni põlvitaval kuradil (kelle sarved on kaduma läinud) ning tema parem käsi on hoobiks üles tõstetud. Pühaku selja taha on joonistatud samuti kurat ning ka puuduv relv – mõõk (ill 13). Pühaku poos, tema laubal asuv diadeem ning võitlus Saatanaga osutavad ühemõtteliselt, et tegemist on peaingel Miikaeliga.⁴³ Tõsi, tal puuduvad inglile omased tiivad, ent tiibadeta Miikaeli kohtab hiliskeskaegses kunstis sageli.⁴⁴ Saatanat (või lohet) on enamasti kujutatud Miikaeli jalge all, ent Niguliste retaablina sarnase tukast hoitava kuradi võib leida näiteks Rootsist Flistadi kiriku umbes 1500. aastast pärinevast kappaltarist, mis on Põhja-Saksa töö.⁴⁵ Peainglina oli Miikael üks tähtsamaid ristiusu pühakuid ja sellisena kõrgelt austatud ka Tallinnas. Võib lisada, et erilist tähelepanu osutasid talle lihunikud, kellele Niguliste kiriku Matteuse kabelis kuulus Miikaeli altar.⁴⁶

Ristija Johannese kõrval seisev piiskopirüüs pühak hoiab käes monstrantsi, sama atribuut on joonistatud ka tema selja taha (ill 14, 15). Neumannist Rascheni on teda peetud Pühaks Eleutheriuseks, korra esineb kirjanduses ka Püha Norberti variant.⁴⁷ Kumbki pühak ei sobi keskaegse Tallinna konteksti. Tegelikult seisab retaablil hoopis Püha Blasius, neljateistkümne püha päästja gruppi kuuluv pühak, kes oli populaarne tervel Liivimaal. Püha Blasiuse reliikvia Tartu toomkirikus on üks väheseid reliikviaid, mida on Liivimaa allikates mainitud.⁴⁸ Tallinnas austas Blasiust erilisel Suurgild. Gildi kõige vanem ja tähtsam altar oli pühendatud Blasiusele (kaaspatroonid Püha Viktor ja Püha Jüri) ning see asus Niguliste kirikus.⁴⁹

Põhjus, miks varasemad uurijad Niguliste retaablil seisvat pühakut ära ei tundnud, peitub tõenäoliselt selles, et teatmeteostest Blasiuse atribuudina monstrantsi ei leia. Tema peamiste atribuutidena on nimetatud raudkammi (villakammi), küünalt, raamatut, hunti ja siga (või sea pead) ning sarve.⁵⁰ Leksikonid on aga valdavalt koostatud Lääne- ja Lõuna-Euroopa suurte riikide kunstiteoste põhjal ning kohalikku

41 T. Kala, Tallinna raad ja katoliku kirik..., lk 156.

42 A. Rasche, Das Hochaltarretabel der Nikolaikirche..., lk 88–89.

43 LCI, Bd. 3, lk 255–260.

44 Rootsist nt Lundi toomkiriku, Näshulti, Huddinge ja Äli kiriku retaablil ning Torsäkeri ja Norra Strö kiriku puuskulptuuril, vt <http://medeltidbild.historiska.se> (950703A1, 910708A2, 950523A1, 930616A2, 900525S7, 900804S2).

45 <http://medeltidbild.historiska.se> (920729A1).

46 Tallinna Linnaarhiiv (edaspidi TLA), f 190, n 2, s 121, fol. 15r; LUB, Abt. 2, Bd. 3, nr 502.

47 G. Suckale-Redlefsen, Mauritius: Der heilige Mohr / The Black Saint Maurice. Houston: Menil Foundation; München, Zürich: Schnell & Steiner, 1987, lk 192.

48 LUB, Abt. 2, Bd. 2, nr 443, § 52.

49 A. Mänd, Hans Bouwer, kaupmees. – Kümme keskaegset tallinlast, lk 67; A. Mänd, Püha Viktor..., lk 22.

50 LCI, Bd. 5, lk 416–419; K. Künstle, Ikonographie der christlichen Kunst. Bd. 2. Freiburg im Breisgau: Herder & Co, 1926, lk 138; H. Keller, Reclams Lexikon der Heiligen und biblischen Gestalten: Legende und Darstellung in der bildenden Kunst. Stuttgart: Reclam, 1987, lk 90. Isegi Rootsist ei tunta monstrantsiga Blasiust; vt I. Pegelow, Helgonlegender i ord och bild, lk 48–49.

eripära neis tihti ei arvestata. Nimelt esineb Blasius monstrantsiga väga kitsal alal Põhja-Saksamaal, eelkõige Lübeckis. Püha Blasius oli Lübecki toomkiriku üks neljast kaitsepühakust⁵¹ ning teda on selles pühakojas monstrantsiga kujutatud vähemalt viiel 15. sajandist pärineval kunstiteosel.⁵² Varaseim neist on 1422. aastal annetatud Stecknitzisse sõitjate retaabel, kus Blasius on maalitud välistiivale.⁵³ Nikerdatud kujul leiame pühaku ühe pingi külgtolilt, mis asub koori põhjaküljel paiknevas kabelis. Toomkiriku letneri kaunistuste seas, mis valmisid Bernt Notke töökojas 1470. aastatel, domineerivad kõigi nelja kaitsepühaku skulptuurid (Blasiust vt ill 16).⁵⁴ Nn ilmikute altarile (tegelikult kooripingi retaablitaoliselt avanev tagasein), mida on samuti seostatatud Notke töökojaga, on Blasius maalitud ühele välistiivale (ill 17).⁵⁵ Blasiuse kuju leiame ka Lübecki toomi kõige tuntumalt kunstiteoselt, 1477. aastal Notke töökojas valminud hiiglaslikult triumfiristilt, ehkki seal on pühaku suurus ja asukoht võrdlemisi tagasihoidlikud.⁵⁶ Mõistagi järgiti Hermen Rode töökojas Lübeckis valitsevat kujutamiskaanonit. Alles paarkümmend aastat hiljem (1504) jõudis Lübecki toomkirikusse Hans Memlingi 1491. aasta paiku maalitud Passioonialtar (ehk Greverade-altar), kus leidub üks Euroopa tuntumaid Blasiuse kujutisi, ent kus pühaku atribuutidena võib Madalmaade traditsioonile vastavalt näha pikka vahaküünalt ja raudkammi.⁵⁷

Arvestades Lübecki ja Tallinna vahelisi tihedaid sidemeid, võib arvata, et pühaku kultus jõudis keskaegsele Liivimaale eelkõige sealtkaudu. Lübeckis omakorda mängis Blasiuse austamise tugevuses rolli Braunschweigi mõju, sest Blasius oli hertsog Heinrich Lõvi eestvõttel 12. sajandi viimasel veerandil püstitatud Braunschweigi toomkiriku kaitsepühak, ning Lübecki toomi ehitusisand – piiskop – pärines omakorda Braunschweigist.⁵⁸

Viimasena käsitleme Niguliste retaabli alumises reas seisvat turvises sõdurpühakut, kes hoiab vasakus käes püstise lõviga kilpi ja kelle paremas käes olnud ese on kaduma läinud (ill 14). Kõik uurijad alates Neumannist on pidanud teda Pühaks Mauritiuseks. Enne retaabli restaureerimist, kui kõik selle skulptuurid nägid välja „mustanahalised” ja kui polnud selge, mida on kujutatud kõne all oleva pühaku kilbil, oli selline arvamus igati mõistetav. Retaabli ühel välistiival ja Nikolause laevapäästmisloos on kujutatud Mustpeade vennaskonna vappi, mis osutab selgelt mustpeade olulisele rollile kunstiteose tellimisel. Seetõttu pidasid uurijad ootuspäraseks, et vennaskonnale nime andnud pühak esineb ka retaabli skulptuuride seas. Kokku on põhifiguuride hulgas kolm sõdurpühakut ning kuna Jüri ja Viktor on selgelt tuvastatavad, tuligi kolmandana kõna alla vaid Mauritiust. Temana figureerib skulptuur ka Gude Suckale-Redlefseni

51 W. Grusnick, F. Zimmermann, *Der Dom zu Lübeck. Königstein im Taunus*: Verlag Langewiesche, 1996, lk 4. Teised kolm on Ristija Johannes, Nikolaus ja Neitsi Maarja.

52 Monstrantsiga Blasiuse kujutisi on toomis olnud rohkemgi, nt keskaegsel oreil, mis aga on hävinud. Vt J. Baltzer, F. Bruns, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck*. Bd. 3, Teil 1. Lübeck: Nöhring, 1919, lk 162–163.

53 W. Grusnick, F. Zimmermann, *Der Dom zu Lübeck*, lk 26–27.

54 K. Petermann, Bernt Notke: Arbeitsweise und Werkstattorganisation im späten Mittelalter. Berlin: Reimer, 2000, lk 50. Blasiuse monstrantsil pärineb 15. sajandist vaid alumine osa (jalg ja tüves), ülemine osa on asendatud 19. sajandil. Samas, lk 52, ill 46 ja 50.

55 K. Petermann, Bernt Notke, lk 65–69.

56 K. Petermann, Bernt Notke, lk 48.

57 *Corpus der mittelalterlichen Holzskulptur und Tafelmalerei in Schleswig-Holstein*. Hrsg. v. U. Albrecht. Bd. 1, Hansestadt Lübeck, Sankt-Annen-Museum. Kiel: Ludwig, 2005, lk 261, 264.

58 W. Grusnick, F. Zimmermann, *Der Dom zu Lübeck*, lk 4; *Lübeckische Geschichte*. Hrsg. v. A. Graßmann. Lübeck: Schmidt-Römhild, 1988, lk 86–87.

1987. aastal üllitatud põhjalikus monograafias Mauritiusest, ehkki autor täheldab, et „negroidsed näojooned ei tule pühaku juures selgesti esile”.⁵⁹ Restaureerimisel aga selgus, et tegemist on heledate juustega valgenahalise pühakuga. See ajendas Anja Raschet kahtlema, kas kujutatud on üldse Mauritiust.⁶⁰ Segadust suurendas veelgi oda, mida varem hoidis käes Püha Toomas, ent mis oli pärast restaureerimist millepärast sõdurpühaku juurde tõstetud.⁶¹ Oda aga on teatavasti Mauritiuse tuntumaid atribuute.⁶²

Skulptuuri taga olev alusjoonis tõendab, et algselt on rüütel kandnud mõõka ning selle teraviku otsas (s.t pühaku jalge ees) on olnud kroonitud pea (ill 15). 1999. aastal joonist näinud Jan von Bonsdorff oletas, et tegemist on Püha Olaviga, ent Olavit kujutati kunstis habetunud mehena, kes kuningana kandis ise krooni ning kelle peamiseks atribuudiks oli kirves. Tõsi, tema jalge all lamav olend, Antikristus, võis esineda ka krooni kandva inimpeaga draakoni või kuninga kujul, ent kindlasti ei puudunuks kroon Olavil endal.⁶³ Niguliste retaablil seisva sõdurpühaku peas pole aga midagi olnud. Sellised atribuudid nagu mõök ja kuninga maharaiutud pea seostuvad hoopis ühe teise, võrdlemisi kitsal alal austatud ja kunstis harva esineva pühakuga – Dortmundi kaitsepühaku Püha Reinoldiga. Et Reinold on eespool käsitletud pühakutega võrreldes suhteliselt vähe tuntud tegelane ja et teda ei leidu sugugi kõigis pühakute- või ikonograafiaalastes teatmeteostes, võtkem enne Liivimaa konteksti juurde asumist lühidalt kokku, mida on temast ja ta kultusest teada Saksamaal.

Reinold (Reinoldus) sai keskaja Euroopas tuntuks kui kangelaslik rüütel ja munk. Legendide kohaselt oli ta keiser Karl Suure õepoeg. Sattudes oma onuga konflikti, tuli Reinoldil ja ta vendadel (koos on nad kirjanduses ja kunstis tuntud kui haimoniidid – krahv Haymoni neli poega) põgeneda. Järgnevad seiklused viisid neid muuhulgas Hispaaniasse, kus nad astusid paganast kuninga Saforeti teenistusse. Et aga Saforet neile ei maksnud ja omastas ka nende varanduse, lõi Reinold reetlikul kuningal pea maha – siit ka üks tema atribuute hiliskeskaja kunstis. Vennad rajasid oma kindluse Montalbani-nimelisse kohta, mis arvatakse olevat asunud tänapäeva Lõuna-Prantsusmaal. Seal piiras Karl Suur neid mitu aastat, kuni lõpuks jõuti rahuleppeni. Karistuseks pidi Reinold sooritama palverännu Jeruusalemma, kus ta omakorda kogus kuulsust linna kaitsjana. Kodumaale naasnud, astus Reinold mungaseisusesse ja asus elama Kölni, osaledes kiviraidurina sealse toomkiriku ehitamisel. Kuna ta töötas rohkem ja küsis väiksemat tasu kui teised meistrid, löid nood ta kadeduse pärast haamritega surnuks ja viskasid ta keha Reini jõkke (selle legendi tõttu kujunes Reinoldist keskaja Euroopas kiviraidurite ja müürseppade kaitsepühak). Reinoldi märtrisurm olevat aset leidnud 8. mail 810. Pühaku mälestuspäevana on siiski tuntuks saanud 7. jaanuar, sest sel kuupäeval 811. aastal olevat toimunud tema säilmete translatsioon Kölnist Dortmundi. Millal Reinoldi kultus täpsemalt alguse sai, pole teada. Varaseimad

59 G. Suckale-Redlefsen, *Mauritius: Der heilige Mohr*, lk 192–193. Raamatus on kasutatud restaureerimiselset pilti.

60 A. Rasche, *Das Hochaltarretabel der Nikolaikirche...*, lk 88, viide 109.

61 2008. aasta suvel tõsteti oda taas Tooma juurde.

62 LCI, Bd. 7, lk 610–611; G. Suckale-Redlefsen, *Mauritius: Der heilige Mohr*, lk 35–37, 63, 135.

63 A. Lidén, *Olav den helige i medeltida bildkonst: Legendmotiv och attribut*. Stockholm: KVHAA, 1999, lk 211–219, 222, 228.

1. Tallinna Niguliste kiriku pealtari retaabel avatuna.
Lübecki meistri Hermen Rode töökoda, 1478–1481. Niguliste muuseum.
Foto Stanislav Stepaško, 2008.

Fully open reredos of the high altar of St Nicholas' Church in Tallinn.
Workshop of Hermen Rode, Lübeck, 1478–1481. Niguliste Museum.
Photo by Stanislav Stepaško, 2008.

2.

Alusjoonised korpuse ülemises reas vasakul: apostlid Andreas, Johannes ja Peetrus.

Foto Stanislav Stepaško, 2006.

Underdrawings in the upper row of the corpus, on the left: apostles Andrew, John and Peter.

Photo by Stanislav Stepaško, 2006.

3.

Alusjoonised korpuse ülemises reas paremal: apostlid Paulus, Jaakobus Vanem ja Filippus.

Foto Stanislav Stepaško, 2006.

Underdrawings in the upper row of the corpus, on the right: apostles Paul, James the Greater and Philip.

Photo by Stanislav Stepaško, 2006.

4. Vasaku tiiva ülemine rida: Püha Nikolaus, apostlid Matteus, Bartolomeus ja Toomas.
Foto Stanislav Stepaško, 2008.
Left wing, upper row: St Nicholas, apostles Matthew, Bartholomew and Thomas.
Photo by Stanislav Stepaško, 2008.

5. Alusjoonised.
Foto Stanislav Stepaško, 2006.
Underdrawings.
Photo by Stanislav Stepaško, 2006.

6.

Parema tiiva ülemine rida: apostlid Siimon, Juudas Tadeus (või Jaakobus Noorem), Mattias, Püha Viktor.
Foto Stanislav Stepaško, 2008.
Right wing, upper row: apostles Simon, Jude Thaddeus (or James the Lesser), and Matthias, St Victor.
Photo by Stanislav Stepaško, 2008.

7.

Alusjoonised.
Foto Stanislav Stepaško, 2006.
Underdrawings.
Photo by Stanislav Stepaško, 2006.

8. Vasaku tiiva alumine rida: Püha Apollonia, Püha Dorothea, Püha Barbara, Püha Katariina Aleksandriast.
Foto Stanislav Stepaško, 2008.
Left wing, lower row: St Apollonia, St Dorothy, St Barbara, St Catherine of Alexandria.
Photo by Stanislav Stepaško, 2008.

9. Alusjoonised.
Foto Stanislav Stepaško, 2006.
Underdrawings.
Photo by Stanislav Stepaško, 2006.

10.

Parema tiiva alumine rida: Püha Maarja-Magdaleena, Püha Gertrud, Püha Birgitta, Püha Elisabeth Tüüringist.

Foto Stanislav Stepaško, 2008.

Right wing, lower row: St Mary Magdalene, St Gertrude, St Birgitta, St Elisabeth of Thuringia.

Photo by Stanislav Stepaško, 2008.

11.

Alusjoonised.

Foto Stanislav Stepaško, 2006.

Underdrawings.

Photo by Stanislav Stepaško, 2006.

12. Korpuse alumises reas paremal: Püha Miikael, Püha Laurentius, Püha Jüri.
Foto Stanislav Stepaško, 2008.
Lower row of the corpus, on the right: St Michael, St Lawrence, St George.
Photo by Stanislav Stepaško, 2008.

13. Alusjoonised: Püha Miikael ja Püha Laurentius.
Foto Stanislav Stepaško, 2006.
Underdrawings: St Michael and St Lawrence.
Photo by Stanislav Stepaško, 2006.

14.

15.

Korpuse alumises reas vasakul: Püha Reinold, Püha Blasius, Ristija Johannes.
Foto Stanislav Stepaško, 2008.
Lower row of the corpus, on the left:
St Reinold, St Blasius, St John the Baptist.
Photo by Stanislav Stepaško, 2008.

Alusjoonised: Püha Reinold ja Püha Blasius.
Foto Stanislav Stepaško, 2006.
Underdrawings: St Reinold and St Blasius.
Photo by Stanislav Stepaško, 2006.

16.

Püha Blasiusse kuju Lübecki toomkiriku letneril. Bernt Notke töökoda, 1470. aastad.

Foto Stanislav Stepaško, 2008.

Statue of St Blasius on the chancel screen of the Lübeck Cathedral. Workshop of Bernt Notke, the 1470s.

Photo by Stanislav Stepaško, 2008.

17.

Püha Blasius kujutatuna Lübecki toomkiriku ilmikute altaril, 15. saj viimane veerand.
Foto Stanislav Stepaško, 2008.

St Blasius depicted on the Laity Altar of the Lübeck Cathedral, last quarter of the 15th c.
Photo by Stanislav Stepaško, 2008.

18.

Püha Reinoldi kuju Dortmundi Reinoldi kirikus, 14. saj I pool.
Foto Anu Mänd, 2008.
Statue of St Reinold in St Reinold's Church
of Dortmund, 1st half of the 14th c.
Photo by Anu Mänd, 2008.

19.

Püha Reinoldi kuju Danzigi Artushofis, u 1533.
Teise maailmasõja eelne foto.
Statue of St Reinold in the Artushof of
Danzig, c. 1533. Photo from before WW II.

20.

Predella figuride paigutus 1980. aastatest 2008. aastani.

Foto Stanislav Stepaško, 2005.

Location of the figures in the predella from the 1980s until 2008.

Photo by Stanislav Stepaško, 2005.

21.

Predella kuue originaalfiguuri algne paigutus.

Foto Stanislav Stepaško, 2008.

Initial location of the six original figures in the predella.

Photo by Stanislav Stepaško, 2008.

teated selle kohta, et temast oli saanud Dortmundi linna kaitsepühak, pärinevad 13. sajandist.⁶⁴

Dortmundis austati ja kujutati Reinoldit kui rüütelpühakut, kelle atribuutideks on mõök ja kilp. Vanim säilinud Reinoldi kujutis on ligi kolme meetri kõrgune puuskulptuur, mis pärineb 14. sajandi esimesest poolest ja asub Dortmundi Reinoldi kiriku triumfikaare põhjapoolsel piilaril (ill 18). Nii sellel kui ka paljudel teistel kunstiteostel kaunistab pühaku kilpi Flandria lõviga vapp. Vapikilp on maalidel ja skulptuuridel jaotatud kaheks või neljaks ning värvitud punaseks ja hallikassiniseks (nagu ka Niguliste retaabli figuuril). Kölnis seevastu kujunes välja traditsioon kujutada Reinoldit benediktiini mungana, kes hoiab käes haamrit. Mõnel pool kohtab ka n-ö segatüüpi, kus Reinold on kujutatud rüütliturvises ja haamriga.⁶⁵ Dortmund ja Köln ehk laiemalt Vestfaal ja Reinimaa kujunesidki Püha Reinoldi kultuse keskpunktideks Euroopas.

Kust Püha Reinoldi kultus Liivimaale jõudis ja kes seda siin edendasid? Riias austasid Reinoldit kõrgelt mustpead, mis nähtub eelkõige sellest, et 1487. aastal rajas vennaskond Peetri kirikusse vikaaria Püha Jüri, Püha Mauritiuse, Püha Gertrudi, Püha Franciscuse ja Püha Reinoldi auks.⁶⁶ Hermann von Bruiningk pidas tõenäoliseks, et pühaku austus kandus Riia mustpeadeni Preisi linnade eliitvennaskondade rajatud *Artushof*idest ehk kuningas Arturi õuedest, millega mustpeadel olid tihedad sidemed (Riia mustpead on ka oma maja kutsunud kuningas Arturi õueks). Danzigi (Gdańsk) *Artushof*is oli Püha Reinoldi vennaskond ehk pink, mida esmakordselt mainitakse 1481. aastal, üks vanemaid. Sinna kuulus linna mõjukaimate suguvõsade liikmeid, aga ka hansakaupmehi teistest Läänemere-äärsetest linnadest. 1485.–1488. aastal omandas vennaskond Danzigi Maarja kirikus kabeli, mida edaspidi nimetati Reinoldi kabeliks ja kus vennaskonna kaitsepühaku austamisele eriti suurt rõhku pandi.⁶⁷ Ehkki Thorni (Toruń) *Artushof*is on Reinoldi pinki mainitud tunduvalt varem, juba 1400. aasta paiku, peab Bruiningk just Danzigi mõju Riiale määravaks, sest mõlemast linnast pärinevad pühaku kultuse kohta käivad andmed 1480. aastatest.⁶⁸

Danzigi Reinoldi vennaskonnas austati Reinoldit kui rüütelpühakut, mis kahtlemata sobis *Artushof*ide rüütlikultuuri imiteeriva vaimsusega. 1497. aastal omandas vennaskond kullatud hõbedast tervituspokaali, mille kõigil kolmel pildiväljal oli Reinoldit kujutatud turvises ning mõõga ja kilbiga. Esimesel pildil hoidis Reinold käes kuninga maharaiutud pead, teisel naelutas selle mõõgaga maapinna külge ja kolmandal tõstis selle mõõgateraviku otsas üles.⁶⁹ 1533. aastal seati *Artushof*is Reinoldi pingi juurde üles elusuurune kuju, kus pühak hoiab Saforeti pead hellebardi otsa torgatuna

64 B. Weifenbach, Die Historie van sent Reynolt und die Historia beati martiris Reynoldi. – Reinold: Ein Ritter für Europa, Beschützer der Stadt Dortmund. Funktion und Aktualität eines mittelalterlichen Symbols für Frieden und Freiheit. Hrsg. v. B. Weifenbach. Berlin: Logos, 2004, lk 191–192, 202–206.

65 P. Fiebig, St. Reinoldus in Kult, Liturgie und Kunst. Dortmund: Verlag des Historischen Vereins, 1956, lk 137–149; B. Weifenbach, Die Reinoldiikonographie und ihre Deutung. – Reinold: Ein Ritter für Europa, lk 151–173.

66 H. von Bruiningk, Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter. (Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands 19.) Riga: Kymmell, 1904, lk 418, 536.

67 P. Simson, Der Artushof in Danzig und seine Bruderschaften, die Banken. Danzig: Bertling, 1900; Neudruck Aalen: Scientia Verlag, 1969, lk 36, 42–43, 49–50.

68 H. von Bruiningk, Messe und kanonisches Stundengebet..., lk 536–537.

69 P. Simson, Der Artushof in Danzig..., lk 47–48.

(ill 19) ning Maarja kiriku Reinoldi kabeli altaril kandis pühak paganliku kuninga pead mõõga otsas.⁷⁰

Veel eelmise sajandi keskpaigas kohtab kirjanduses seisukohta, et maharaiutud kuningapea oli Reinoldi atribuut üksnes Preisimaal, ainsaks erandiks Reinimaal Rupelrathis asuva Reinoldi kabeli fresko umbes aastast 1500.⁷¹ Praeguseks on aga Reinoldina identifitseeritud mitu seni tundmatuks jäänud pühakut Saksamaa, Tšehhi ja Poola muuseumides asuvatel 15. sajandi teisest ja 16. sajandi esimesest poolest pärinevatel maalidel.⁷² Ka Niguliste retaablil olev alusjoonis tõendab, et Saforeti maharaiutud pea oli Reinoldi atribuudina levinud laiemalt, kui seni arvatud. Alusjoonise põhjal otsustades kuulus Niguliste Reinoldi figuur ilmselt samasse kujutustüüpi Danzigi Reinoldi vennaskonna tervituspokaali teise pildiga, kus kuninga pea oli mõõgaga maa külge naelutatud.

Kui eespool sai mainitud Reinoldi austamist Riia mustpeade poolt, siis Tallinna vennaskonnast pole selle kohta seni mingeid andmeid leitud. Seega jääb lahtiseks ka küsimus, kas rüütelpühaku valimine Niguliste retaabli skulptuuriritta toimus mustpeade mõjul või mitte. Küll aga on teada, et Tallinnas oli Reinold kiviraidurite tsunfti kaitsepühak ja tema austamise keskus oli just nimelt Niguliste kirik. Niguliste eestseisja arveraamatust selgub, et kiviraidurid tähistasid vähemalt 1489. aastast alates regulaarselt Reinoldi püha (7. jaanuar) ja maksid kirikule kellalöömise, orelimängu, veini ja leiva eest.⁷³ Ehkki varasemas kirjanduses on väidetud, et Nigulistes oli olemas ka kiviraidurite altar, millel seisis Püha Reinoldi kuju,⁷⁴ pole allikatest õnnestunud selle kohta kinnitust leida.⁷⁵ Et peaaltari retaablil on Reinoldit kujutatud rüütelpühakuna, mitte aga mungana-kiviraidurina, on siiski küsitav, kas pühaku esinemist retaablil võib seostada (ainult) kiviraidurite mõjuga. Võimalik, et lisaks neile oli Reinoldi kultus siiski levinud ka kaupmehesellide hulgas, seda enam, et mustpead olid suhteliselt liikuv kontingent ning suhtlus nii Riia ja Tallinna kui ka Preisi- ja Liivimaa vahel tihe.

Püha Reinoldi kuju Niguliste retaablil on ühtlasi seni vanim näide selle pühaku austusest Liivimaal, eelnedes ajaliselt ka Riia mustpeade vikaaria rajamisele 1487. aastal. See omakorda sunnib korrigeerima Bruiningki oletust Danzigi mõju domineerimise kohta. Mõistagi ei tasu sidemeid Preisi linnade *Artushof* idega alahinnata, pealegi, nagu eespool mainitud, eksisteeris Thornis Reinoldi vennaskond tunduvalt varem kui Danzigis. Siiski pole välistatud, et Reinoldi kultus võis Liivimaale jõuda ka Vestfaalist (eelkõige Dortmundist ja Soestist) või Reinimaalt (Kölnist). Mõlema piirkonnaga olid keskaegsel Liivimaal väga tihedad sidemed, sh kaubandussidemed⁷⁶, ning Dortmundi puhul ei tasu tähelepanuta jätta asjaolu, et linna mõjukaim gild, mis ühendas eelkõige

70 P. Fiebig, St. Reinoldus in Kult, Liturgie und Kunst, lk 140, 161–162, ill 5–6.

71 P. Fiebig, St. Reinoldus in Kult, Liturgie und Kunst, lk 141, 163, ill 7.

72 Vt D. Martens, Les „Trois Ordres de la chrétienté” de Barthel Bruyn et l’iconographie de saint Renaud de Dortmund. – Zeitschrift für Kunstgeschichte 1995, nr 2, lk 183, 193, 201.

73 TLA, f 31, n 1, s 216, fol. 13v, 65v, 71v jm. Viimane vastava sisuga märkus pärineb 1520. aastast (fol. 109r).

74 E. von Nottbeck, W. Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Bd. 2. Reval: Kluge, 1904, lk 64.

75 1497. a on kiviraidureid seostatud hoopis Püha Risti altariga (TLA, f 31, n 1, s 216, fol. 84v).

76 Vt T. Kala, Die Beziehungen zwischen Dortmund und Reval im Mittelalter. Ein Inventar der Quellen des Stadtarchivs Reval. – Beiträge zur Geschichte Dortmunds und der Grafschaft Mark, Bd. 85/86. Dortmund: Historischer Verein für Dortmund, 1994/95, lk 87–104.

kalevi ja veiniga kauplevaid suurkaupmehi, kandis Püha Reinoldi nime⁷⁷. Igal juhul vajab selle pühaku austamine Tallinnas ja Liivimaal senisest põhjalikumalt uurimist, sest kindlasti ei saa pidada juhuseks, et just tema ja mitte mõni tuntum pühak on valitud seisma Niguliste pealtari retaablil.

Igasuguse kunstiteose ikonograafiline programm pandi paika tellija ja kunstniku (töökoja) vahelistel läbirääkimistel, hiliskeskajast on säilinud nii vastavasisulisli kirjalikke lepinguid kui ka kunstiteoste (sh retaablite) visandeid.⁷⁸ Võimalik, et ka Niguliste retaablilt, mis on kahe tiivapaariga ja keeruka pildikeelega, oli olemas Rode tehtud visand. Keda võib aga täpsemalt pidada retaabli tellijateks? Visuaalne tõendusmaterjal – retaablil kujutatud vapid – osutab Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna suurele osatähtsusele. Ka pühakute valik retaablil näitab, et kaupmeestel kui linna koorekihil on pildiprogrammi koostamisel olnud määrav sõna: olid ju näiteks Nikolaus kui kiriku kaitsepühak (ühtlasi kaupmeeste peamine kaitsepühak hansaruumis) ja Viktor kui linna kaitsepühak, aga ka Neitsi Maarja, Ristija Johannes, Jüri, Blasius, Katariina, Gertrud ja Dorothea iseäranis austatud just Suurgildis ning Mustpeade vennaskonnas. Retaabli, nagu ka teiste liturgiliste esemete tellimisega tegelesid otseselt kiriku eestseisjad, kelleks olid suurkaupmehed (üks eestseisjatest oli raehärra, teine kogukonna esindaja). On siiski tõenäoline, et kogudusekiriku kõige tähtsama altari ehk peaalтари retaabel ei saanud peegeldada ainult ühe sotsiaalse grupi eelistusi, vaid arvestada tuli ka teiste Niguliste kogudusse kuuluvate seisuste ja rühmitustega.⁷⁹ Näiteks oli Niguliste kirikus oma altar või altarid rael, Suurgildil, Kanuti gildil, müntijatel, seppadel, kingseppadel, köösneritel ja lihunikel. Missade ja muude teenistuste eest tasusid ka kullassepad, kiviraidurid, maalijad ja õllekandjad. Religioosetest ühendustest olid Nigulistega seotud Antoniuse vennaskond, Hiiobi vennaskond ja Püha Ihu gild. Ehkki kõigi nende gildide-tsunftide-vennaskondade sidemed kirikuga ei pruukinud tagasi ulatuda retaabli tellimise aega, osutab see ometi Niguliste koguduse kirevale koosseisule ja huvigruppide paljususele, mida suuremal või vähemal määral tuli arvestada ka retaablil esinevate pühakute valikul. Loomulikult ei tohi unustada ka vaimulikkonna, eelkõige Niguliste kirikhärra ja vikaaride võimalikke eelistusi pühakukultuse valdkonnas. Välistada ei saa ka võimalust, et mõni jõukam üksikisik, kes retaabli heaks annetas suurema summa raha, seadis tingimuseks oma lemmikpühaku kujutamise.

Üheks võimaluseks teha täiendavaid oletusi konkreetsete gruppide ja üksikisikute mõju kohta pühakute valikul on Niguliste arveraamatule, testamentidele ja muudele allikatele tuginedes põhjalikumalt uurida retaabli finantseerimisega seonduvaid andmeid. Teatavasti oli tegemist erakordselt kalli ettevõtmisega – retaabli kogukulud

77 Reinoldi gildi nimetus esineb esimest korda 1260. a. varem kutsuti gildi Suurgildiks (P. Fiebig, St. Reinoldus in Kult, Liturgie und Kunst, lk 69–70).

78 Saksamaa kohta vt H. Huth, Künstler und Werkstatt der Spätgotik. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967, lk 105–139, ill 18–35.

79 Vt järgnevalt nimetatud gruppide kohta: T. Kala, Tallinna raad ja katoliku kirik..., lk 158–159, 168; P. Johansen, H. von zur Mühlen, Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15.) Köln, Wien: Böhlau, 1973, lk 338–339; A. Mänd, Hans Bouwer, kaupmees, lk 67–68, 70; A. Mänd, Kirikute hõbevara, lk 49–51.

ulatusid 1250 Riia margani.⁸⁰ Niguliste arveraamatus on küll arvukalt sissekandeid retaabli heaks tehtud annetuste kohta, ent ilmselgelt ei kajastu seal kõik vastavaks otstarbeks laekunud summad, sest 1250 marka ei saa sissekannete põhjal kuidagi kokku. Samuti ei kajastu arveraamatus Suurgildi ja mustpeade osamaksu suurus.⁸¹ Tõenäoliselt tuli eestseisjatel sellise summa kokkusaamiseks teha suuri pingutusi, millele viitab ka asjaolu, et 1479. aasta suvel korraldasid nad ülelinnalise korjanduse, käies palumas majast majja, ent sel teel saadi kokku vaid pisut rohkem kui 160 marka.⁸² Käesolevast artiklist jääb see teema ruumipuudusel siiski välja.

Artikli piiratud maht ei võimalda süvendatult käsitleda ka altarikapi piilaritel seisvaid miniatuurseid vahefiguure ega predellas asuvaid poolfiguure, ent paar märkust nende teemal sooviksin siiski teha. Vahefiguuride kohta (algselt oli neid 36, ent säilinud on 29) on arvatud, et nad kujutavad prohveteid, kirjatundjaid ja sibülle.⁸³ Predella kaheksat figuuri on peetud Vana Testamendi pühakuteks⁸⁴ või täpsemalt prohvetiteks⁸⁵. Kolmel vahefiguuril on käte vahel näha plekist tekstilindi fragmente, mistõttu võib arvata, et enamik tegelasi kandis algselt linti oma nimega, ent need (nagu paljudel ka käed) on aegade jooksul kaduma läinud. Korduvalt on muutunud ka kujukeste asukohad.⁸⁶ Osa vahefiguure on arvatavasti 18. sajandil asendatud uutega ning tolleaegne meister on soovinud kujutada hoopiski apostleid, sest näiteks üks kujukestest hoiab käes Peetrusele iseloomulikke võtmeid, teine aga Paulusele omast mõõka. 18. sajandil on asendatud ka kaks predella poolfiguuri (enne 2008. aastat tehtud fotodel vasakult kolmas ja neljas); tõenäoliselt muudeti tookord ka mõnede figuuride paigutust (taas tehti seda 1980. aastatel⁸⁷). Erinevalt korpuse suurtest skulptuuridest pole predella poolfiguuride taga jooniseid olnud. Nimetatud põhjustel on raske kindlaks teha, kellega on tegemist.

Kolm predellas asuvat meest kannavad idamaiseid või „juudidäpäraseid” mütse, mis osutavad tõepoolest kas Vana Testamendi või siis üldisemalt juudi soost tegelastele. Prohvetiteks neid siinkirjutaja arvates siiski pidada ei saa. Esiteks on üks kuuest originaalfiguurist naisterahvas (paremalt teine), ehkki talle on hiljem, arvatavasti 18. sajandil, vuntsikesed nina alla maalitud.⁸⁸ Teiseks oleks siinkirjutaja meelest loogiline, kui nikerdfiguurid seostuksid avatud predella tiivamaalingutega. Viimastel on neljal pildil kujutatud üsna haruldast motiivi Pühast hõimkonnast, nimelt Püha Anna õde Esmeriat ja tema järeltulijaid (kelle seast kõige tähtsamad on Ristija Johannes ja Maastrichti piiskop Püha Servatius). Kõigi tegelaste juurde on maalitud tekstilint nimega. Tähelepanuväärseks teeb motiivi see, et Anna õe liini kujutati kunstis üsna

80 TLA, f 31, n 1, s 216, fol. 57r.

81 Gildidest-vennaskondadest on ainsana märgitud Püha Ihu gildi annetus, mis oli 10 marka (1480. a). Arveraamatust küll ei selgu, et see oleks just retaabli heaks mõeldud (TLA, f 31, n 1, s 216, fol. 44r), ent vastav täpsustus leidub gildi skraa lõppu lisatud märkmetes (TLA, f 230, n 1, s Ac 1/II, pag. 23).

82 TLA, f 31, n 1, s 216, fol. 43r.

83 W. Neumann, Werke mittelalterlicher Holzplastik..., lk 7; S. Karling, Medeltida träskulptur i Estland, lk 121.

84 S. Karling, Medeltida träskulptur i Estland, lk 121.

85 A. Rasche, Das Hochaltarretabel der Nikolaikirche ..., lk 86.

86 Moskva restauraatorid, kes jõudsid osa figuure puhastada, asetasiid need tagasi suvalistele kohtadele. 2008. a suvel paigutati vahefiguurid sellistele kohtadele, nagu neid võib näha Teise ilmasõja eelsetel fotodel, ent kuna mõned kujud on olnud kinnitamata, võib arvata, et nende asukoht on võrreldes 15. sajandiga muutunud ka juba varem, nt 18. sajandil, kui osa kujukestest välja vahetati.

87 Võrreldes 19. sajandi ja 20. sajandi algupoole fotosid restaureerimisjärgsetega selgub, et omavahel on ära vahetatud paremalt kolmas ja neljas poolfiguur.

88 Vuntse on lisatud ka põhifiguuridele: evangelist Johannesele ja Matteusele.

harva ning sedagi koos Püha hõimkonna põhitegelastega, s.t Püha Anna ja tema kolme tütre ning nende abikaasade ja lastega.⁸⁹ See viib mõtteni, et predella poolfiguurid võivad kehastada Püha hõimkonna liikmeid. 2008. aasta suvel muudeti taas kord mõnede predella poolfiguuride senist paigutust, s.t tõsteti nad tagaseina kullavaba piirjoont ja kinnituskohti arvestades nende õigetele kohtadele. Selle tulemusena selgus, et kaduma läinud originaalskulptuurid polnud mitte vasakult kolmas ja neljas, vaid hoopis vasakult teine ja viies (vrd ill 20 ja 21). Oletan, et algne kompositsioon oli järgmine: predella neli keskmist figuuri kehastavad Neitsi Maarja meest Joosepit (hoiab käes mütsi) ning Anna kolme abikaasat, kaks äärmist figuuri mõlemal pool on aga Anna tütreid Maarja Kleofas ja Maarja Saloome koos abikaasadega. Loogiline oleks, kui Anna tütarde juures seisnuks ka nende lapsed. Seda hüpoteesi on raske kontrollida, sest pole ju võimalik kindlaks teha, kas vasakult teine figuur kujutas algselt naist ning kas kompositsioon sisaldas ka lapsi. Siinkirjutajale tundub Püha hõimkonna paiknemine predellas siiski prohvetitest usutavam, eriti kuna viimaseid on tõenäoliselt kujutatud vahefiguuride seas.

Arvestades Püha Anna tohutut populaarsust 15. sajandi teise poole Tallinnas,⁹⁰ oleks täiesti mõeldav, et tellijad soovisid tema suguvõsa kujutamist kogudusekiriku pealtaril. Et aga retaablile tuli mahutada terve hulk Tallinnas kõrgelt austatud pühakuid, leidis kunstnik hea lahenduse, seades Püha Anna koos Neitsi Maarja ja Jeesuslapsesega keskele kohale n-ö põhipühakute ritta ja paigutades Püha hõimkonna vähem olulised liikmed tsooni võrra allapoole, predellasse. Arvestades mõnede poolfiguuride käte asendit, võib oletada, et ka nemad olid varustatud „nimesiltidega”, nagu seda näeme maalitud tegelaste juures. Ehkki Püha hõimkonna või selle vähem tähtsate liikmete predellas või altarikapi alumises tsoonis kujutamise kohta on Saksamaalt ja Põhjamaadest teisigi näiteid,⁹¹ ei ole Niguliste retaablil kasutatud kompositsioonile analooge teada.

Lõpetuseks võib öelda, et retaablil asuvate suurte skulptuuride, täpsemalt 28 seisva figuuri, atribuutide ja alusjooniste uurimine aitas varasemate uurijate pakutud loetelu osas teha arvukalt parandusi: Neumanniga võrreldes on tänaseks muutunud 16, Karlingi ja Raamiga võrreldes 13 pühaku identifitseering, Rasche pakutut tuli täiendada või parandada seitsmel juhul. Lisaks oli võimalik osutada uuele tõlgendusvõimalusele predella poolfiguuride osas. Üks varasemate käsitluste puudusi seisnes selles, et pühakute määramisel keskenduti eelkõige nende atribuutidele, ent üks ja sama atribuut (näiteks monstrants) võib esineda mitmel pühakul. Samuti tuleb arvesse võtta ajalisi ja piirkondlikke erinevusi pühakute kujutamisel. Seetõttu üritasin näidata, kui oluline on mitte piirduda ikonograafiaalaste uuringutega, vaid siduda need kesk-aegse Tallinna sotsiaalalajaloo, kirikuloo ja pühakute kultuse kohta käivate andmetega.

89 M. Koppel [Kurisoo], Tallinna Püha hõimkonna altariretaabel. Algsest pildiprogrammist Püha Anna kultuse ja Madalmaade kunstiproduktiooni taustal. Magistritöö, Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetool. Tartu, 2006, lk 76.

90 M. Koppel [Kurisoo], Tallinna Püha hõimkonna altariretaabel. Algsest pildiprogrammist Madalmaade hiliskeskajasete Püha Anna kultuse legendide taustal. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2006, kd 15 (3), lk 63–65; M. Kurisoo, *Sancta Anna ora pro nobis*. Images and Veneration of St Anne in Medieval Livonia. – Acta Historiae Artium Balticae 2007, nr 2, lk 21–27.

91 Nt Bützowi kiriku retaabel (1503) Mecklenburgis ning Fresta ja Äli kiriku retaablid (15. saj viimasest veerandist) Rootsis. W. Esser, *Die Heilige Sippe*. Studien zu einem spätmittelalterlichen Bildthema in Deutschland und den Niederlanden. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, 1986, lk 202; <http://medeltidbild.historiska.se> (930917A1, 930616A2).

Retaablil kujutatud pühakute näol ei olnud tegemist pelgalt altari kaunistustega: nad mängisid tähtsat rolli kohalikus liturgias ja rahvavagaduses, olles mitte ainult vaimselt, vaid oma kujude kaudu ka füüsiliselt „kohal”. Seetõttu pole pühakute esinemine retinaablil juhusliku loomuga või kunstniku tehtud valik, vaid tellija poolt hoolikalt läbi mõeldud, kajastades tema huve ja religioosseid eelistusi. Ühe kogudusekiriku pealtari retinaabel on paratamatult kollektiivne tellimus, peegeldades seega eri sotsiaalsete kihtide ja korporatsioonide huve. Erinevate gruppide eelistuste kindlakstegemine ja nende gruppide mõju suurus retinaabli pildiprogrammi valikule on aga teema, mida ei ole võimalik ammendada vaid ühe artikliga.